

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

Демидович Людмила Степанівна

УДК 94(447)''1921/1928'':281.93

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В
ПЕРІОД НЕПу (1921-1928 рр.)

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2005

Дисертація є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та історіософії Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Сушко Олександр Олександрович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Інститут історичної освіти, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Буравченков Анатолій Олександрович,
Інститут туризму Федерації профспілок України,
професор кафедри гуманітарних дисциплін;

кандидат історичних наук, доцент
Ігнатуша Олександр Миколайович,
Запорізький національний університет,
доцент кафедри історії України.

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Кабінет Міністрів України, м. Київ.

Захист відбудеться “ 20 ” січня 2006 р. о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 12 ” грудня   2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

Загальна характеристика дисертації

Вступ. Актуальність теми. Становлення незалежної України супроводжується суттєвими змінами в царині суспільних відносин, у тому числі таких специфічних, як державно-церковні. Конституція України, Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” закріпили їх оптимальні демократичні параметри. Стан відносин держави і церкви відзеркалює ті перетворення, які відбуваються в державі. Розуміння суті сучасних відносин держави і релігійних організацій актуалізує вивчення досвіду попередніх періодів, зокрема періоду 1920-х років. Це визначається схожістю процесів трансформації суспільства, складністю кількісних та якісних характеристик релігійного середовища, і як наслідок, потребою значних змін в системі державно-конфесійних відносин.

Формування в вітчизняній історичній науці нових концепцій історії України, можливість залучення широкого кола раніше недоступних для дослідників документів дає можливість неупереджено проаналізувати великий спектр проблем, зокрема переосмислити результати взаємовпливу суспільства, держави і церкви. Важливою ланкою формування такої системи стосунків був період 1920-х рр. – утвердження радянської влади в Україні.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницької тематики кафедри історії та історіософії Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 3 березня 2005 р., протокол № 6.

Об’єктом дослідження є суспільно-політичне життя і церковно-релігійна політика радянської влади в Україні в 1920-х роках.

Предметом дослідження є політико-правові і майнові взаємовідносини радянської держави та православної церкви у роки НЕПу в Україні.

Хронологічні рамки дослідження – період з 1921-го по 1928 рр. – час впровадження антирелігійного законодавства на теренах радянської України.

Нижня хронологічна межа дослідження, обумовлена з одного боку – впровадженням нової економічної політики (НЕПу), а з іншого – початком масової конфіскації церковних цінностей і майна. Верхня хронологічна межа пов’язана зі згоранням НЕПу, що супроводжувалось адміністративно-правовим та соціально-економічним обмеженням кола діяльності православної церкви.

Територіальні межі охоплюють землі України, які в 1920-х рр. входили до складу Радянського Союзу.

Мета дисертаційної роботи – на основі комплексного аналізу, узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних опублікованих та архівних матеріалів з’ясувати основні

напрямки та методи встановлення тотального контролю радянської держави за діяльністю православної церкви в Україні в 1921-1928 рр.

Відповідно до обраної мети визначено основні **завдання дослідження**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження, визначити перспективні напрямки розробки даної проблеми;
- відтворити процес формування і діяльності державних органів влади, що займалися церковними питаннями, охарактеризувати їх роль в реалізації церковної політики в Україні;
- окреслити основні чинники, які зумовили урядову політику щодо православної церкви в Україні, розкрити механізм управління нею;
- визначити суть та напрями антирелігійної діяльності радянської влади в Україні в 1921- 1928 рр.;
- з'ясувати причини загострення конфлікту між владними структурами і православною церквою в Україні;
- проаналізувати зміни в соціально-економічному становищі православної церкви в Україні в 1920-х рр.

Методологічна база дослідження ґрунтується на основі принципів науковості, історизму, об'єктивності. При написанні дисертації були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, науково-пошуковий (аналіз і систематизація джерел з проблеми), історико-порівняльний (вивчення політичного курсу союзних і українських органів влади), хронологічний (дослідження динаміки змін соціально-економічного і політичного становища православної церкви в українському суспільстві в часовій послідовності), а також синхронний і логічний методи, поєднання яких сприяло вивченню маловідомих аспектів дослідження, подоланню усталених стереотипів, реалізації нових підходів при аналізі й інтерпретації тогочасних подій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше з позицій сучасної методології комплексно досліджено недостатньо розроблену в історіографії проблему політики радянської влади щодо православної церкви на теренах України в 1921-1928 рр. Визначено основні напрямки антирелігійної політики органів радянської влади: знищення матеріальної бази церкви, проведення розкольницької діяльності всередині церкви, переслідування і репресії священнослужителів. З'ясовано, що протягом 1921-1928 рр. політичний курс радянської влади щодо православної церкви в Україні неодноразово змінювався. Замість кривавого терору, конфіскацій і позбавлення прав в 1924 р. було впроваджено агітаційну пропаганду, яка тривала до 1928 р., коли розпочався новий наступ на православну церкву в Україні. Спростовано усталену тезу радянської історіографії про певну відповідальність православної церкви за масштаби голодомору 1921-1922 рр. Доведено, що різноманітні заходи радянської влади,

направлені на ліквідацію православної церкви в Україні як ідеологічного суперника, не дали очікуваних результатів. Православна церква зберегла своє коріння, свій вплив в українському суспільстві.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що її ідеї, теоретичні положення, висновки та фактичний матеріал будуть корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України чи монографічних досліджень з церковно-релігійної тематики, у процесі викладання нормативних та спеціальних курсів, семінарських занять з вітчизняної історії релігієзнавства, у виховній роботі з учнями та вузівською молоддю. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду при розбудові незалежної української держави та вирішенні міжконфесійної проблеми в сучасному суспільстві.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися на Всеукраїнській науковій конференції „Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності засобами суспільних дисциплін у системі освіти України” (5-6 грудня 2002 року) та на звітних науково-практичних конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Зміст дисертації обговорювався на кафедрі історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Публікації. Основний зміст і положення дисертації знайшли своє відображення у чотирьох публікаціях, з яких – три є науковими статтями у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена логікою розкриття теми, специфікою та характером дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (8 параграфів), висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 210 сторінок, в тому числі основний текст – 177 сторінок, список використаних джерел та літератури – 32 сторінки (393 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі „Історіографія та джерела дослідження” аналізується стан наукової розробки проблеми, дається характеристика використаних джерел.

Історіографія проблеми. Прагнучи показати стан вивчення історії православної церкви в 1920-х рр. в Україні, зроблено спробу розглянути історіографічну проблему у двох зрізах: горизонтальному і вертикальному. В горизонтальному – етапи розвитку історичної науки, а саме радянської та сучасної української, з урахуванням суспільно-політичної детермінованості, впливу ідеології на погляди дослідників даної проблеми. У вертикальному зрізі – тематику досліджень, методологічні підходи, критерії оцінки тих чи інших явищ політичного курсу

держави щодо православної церкви в Україні. Такий підхід до історіографії проблеми дозволив з'ясувати точки зору істориків різних періодів, проаналізувати ступінь наукової розробки теми.

Період 1920-1930-х рр. в історичній науці був досить неоднозначний в оцінках ситуації, що склалася навколо православної церкви в Україні. Але переважаючою була негативна оцінка ролі церкви в житті держави, суспільства. Дослідження були здебільшого поверхові, висновки не обгрунтовані, перевантажені цитатами з праць керівників Комуністичної партії, декретами радянської влади. Праць з посиланнями на архівні матеріали було обмаль і вони також негативно оцінювали діяльність церкви¹.

Серед робіт зазначеного періоду помітно виділяються на загальному історіографічному фоні праці П. Гідулянова та Б. Тітлінова. Перший – вчений консультант Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції – систематизував зібраний за п'ять років правовий матеріал по впровадженню декрету про відокремлення церкви від держави²; другий – дослідив питання історії обновленського руху, акцентуючи увагу на проблемі відносин обновленства з новою владою і роллю руху в розколі церкви³.

В історичних розробках 1930-1950-х рр. ще більше простежується нетерпиме ставлення до релігії та релігійних почуттів віруючих. Для досліджень цієї доби характерно перекручування фактів, тематична обмеженість та заідеологізованість. До такого роду робіт можна віднести праці Є. Грекулова, А. Лебедева⁴.

Дослідження політико-правових стосунків держави і церкви активізувалося після Другої Світової війни, розширилася тематика та хронологія досліджень. З'явилися праці з більш глибоким науковим аналізом. Проте, якісні зрушення в історіографії проблеми відбулися лише починаючи з другої половини 1950-х рр. Поштовхом до таких зрушень стала певна демократизація суспільства, яка розпочалася після смерті Й. Сталіна. Вцілому історики цього періоду не виходили за рамки загальноприйнятих концепцій, сформованих ще в попередні роки, керувалися партійними постановами щодо дослідження релігійної тематики. Ця тенденція виразно простежується, наприклад, в працях Голови Ради у справах релігії СРСР В. Куроедова⁵.

¹ *Сухоплюев И.* Изъятие церковных ценностей // Агитпропаганда. – 1922. – № 4-5. – С. 84-90; *Кандидов Б.* Церковь и гражданская война на Юге: Материалы истории религиозной контрреволюции и шпионской деятельности религиозных организаций. – М., 1931. – 291 с.; *Зорин П.* Политическая маскировка религиозных организаций. – М., 1934. – 107 с.

² *Гидулянов П.* Церковные колокола на службе магии и царизма /Фактический материал/. – М., – 1929. – 82 с.

³ *Титлинов Б.* Церковь во время революции. – Пг., 1924. – 192 с.

⁴ *Грекулов Е.* Как российское духовенство душило печать. – М., 1950. – 28 с.; *Лебедев А.* Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь. – Сталинград, 1940. – 78 с.

⁵ *Куроедов В.* Религия и церковь в советском государстве. – М., 1984. – 216 с.

Але в цей час почали з'являтися дослідження, в яких робилася спроба проаналізувати позицію православної церкви в нових соціально-політичних умовах, зміни її ставлення до держави⁶.

Дослідженню історії релігії, проблем церкви та класової боротьби в 1917-1937 рр. присвятив свої праці І. Ейнгорн⁷. Автор дослідив різноманітні аспекти проблеми “церковної контрреволюції”, до якої входили відомості щодо участі церкви в змовах та заколотах. Інтерпретація позиції церкви і духовенства притаманна М. Корзуну⁸. Детальний аналіз становища православної церкви і її відносин з органами радянської влади виділяє з поміж інших дослідження М. Корзуна, хоча зроблені автором висновки також запозичені з минулих років. Серед праць цього періоду, що найбільш повно відтворюють історію православної церкви 1920-х років є досить фактологічно насичені наукові розробки А. Шишкіна⁹.

Зовсім протилежну характеристику політиці органів більшовицької влади щодо православної церкви давали в своїх роботах закордонні дослідники 1970-х –початку 1980-х років. Так, монографії Л. Регельсона, І. Власовського містять маловідомі факти з історії гонінь на православну церкву і її ієрархів¹⁰.

Цінний історіографічний доробок становлять історичні розвідки М. Одінцева, О. Васильєвої, В. Алексеєва¹¹, де прослідкована еволюція державно-церковних відносин, зміна моделей державно-церковної політики.

Вцілому висновки, які містилися в працях радянських істориків, ґрунтувалися на загальносоюзних матеріалах, український аспект церковної політики залишався поза увагою дослідників.

З відновленням української державності відбулися процеси, які призвели до значних змін у вивченні вітчизняної історії. Введення до наукового обігу нових історичних документів стало не лише показником активізації історичних досліджень, але і важливою рисою історіографічного процесу останнього десятиліття.

⁶ *Плаксин Р.* Тихоновщина и её крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской революции и гражданской войны. – Л., 1987. – 208 с.

⁷ *Ейнгорн И.* Очерки история религии и атеизма в Сибири (1917-1937). – Томск, 1982. – 110 с.

⁸ *Корзун М.* Русская православная церковь 1917-1945 гг.: Изменения социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. – Минск, 1987. – 111 с.

⁹ *Шишкин А.* Под натиском жизни. – Казань, 1965. – 76 с.; його ж, Сущность и критическая оценка „обновленческого” раскола русской православной церкви. – Казань, 1970. – 366 с.

¹⁰ *Регельсон Л.* Трагедия Русской церкви 1917-1945. – Париж, 1977. – 631 с., *Власовський І.* Нариси історії Української православної церкви ХХ ст. – Нью-Йорк-Київ – Браунд-Брук, 1990. –Т 4. час. I – 384 с.

¹¹ *Одинцов М.* Государство и церковь (История взаимоотношений, 1917-1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 64 с.; *Васильева О.* Русская православная церковь и советская власть в 1917 - 1927 гг. // Вопросы истории. 1993. – № 8. – С. 40-54. *Алексеев В.* Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии. – М., 1991. – 400 с.

Спробу позбутися ідеологічних нашарувань у дослідженні державної політики в галузі релігійно-церковного життя зробили такі історики України: Б. Андрусин, В. Ульяновський, А. Зінченко, О. Ігнатуша, В. Пащенко, А. Киридон. На основі широкого кола джерел вони визначили основні напрямки розвитку відносин між церквою і органами влади в 20-30-х рр. ХХ ст.¹²

Свідченням зростання інтересу до досліджуваної проблеми стало збільшення кількості дисертацій, захищених в Україні. В них з використанням нових методологічних підходів проаналізовано різні аспекти стосунків держави і церкви¹³. На основі залучення широкого кола невідомих раніше архівних матеріалів у них вперше у вітчизняній історіографії дана негативна оцінка політиці більшовицького режиму щодо релігії і церкви в Україні.

Найбільш повно дану проблему розглянуто у кандидатській дисертації Г. Лаврик¹⁴. Автор зосередив свою увагу в основному на історико-економічному аспекті політики радянської держави щодо церкви в 1917-1923 рр., що не дозволило узагальнити тенденції політичного курсу радянської влади в Україні. Хронологічні рамки дослідження не дали можливості в повному обсязі прослідкувати тенденцію розвитку державно-церковних відносин в Україні, коли церква стала все більш залежною від держави.

Отже, дослідниками була проведена значна робота з вивчення проблем, пов'язаних із церковним життям в Україні в перше десятиліття радянської влади. Однак, питання політики радянської влади щодо православної церкви в Україні періоду НЕПу не було предметом спеціального дослідження.

Джерельну базу дослідження становить комплекс різноманітних архівних, опублікованих звітних документів (декретів, інструкцій, циркулярів, розпоряджень, рекомендацій органів

¹² *Андрусин Б.* Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К., 1997. – 176 с.; *Зінченко А.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Український історичний журнал. 1992. – № 1. – С. 104-114; *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917-1920 рр. – К., 1997. Ч. I. – 319 с.; Ч. 2. – 200 с. *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя, 2004. – 440 с. *Пащенко В.* Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки 20-30-ті роки ХХ ст. – Полтава, 1995. – 290 с.; *Киридон А.* Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні. – Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 274-294.

¹³ *Белоглазов Р.* Політика радянської влади щодо релігійних конфіскацій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2002. – 19 с. *Стародуб А.* Юридична політика Російської православної церкви 1917-1921 рр.: український аспект. Автореф. дис... канд. іст. наук – К., 2000. – 20 с.; *Євсєєва Т.* Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр. Автореф. ... канд. іст. наук – К., 2002. – 18 с.; *Білан Г.* Обновленський рух в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

¹⁴ *Лаврик Г.* Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1921 рр.). Історико-економічний аспект. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1996. – 24 с.

радянської влади), а також періодичних видань. В основу джерельної бази були покладені матеріали державних архівів України та Росії: Центрального державного архіву вищих органів влади України у м. Києві (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Державного архіву м. Києва, Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). Всього опрацьовано 11 архівних фондів, в результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів різних аспектів церковної політики радянської влади в Україні 1920-х рр.

Важливе значення для історичної реконструкції політики, яку проводила радянська влада щодо православної церкви в Україні, мають надзвичайно інформативні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади в Україні. Насамперед, це документи і матеріали фонду Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету комуністичної партії (Ф. 1), протоколи засідань антирелігійної комісії Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У), нарад при відділі агітаційної пропаганди ЦК, доповідні записки окружкомів партії про стан релігійних рухів. Вони дозволили з'ясувати особливості функціонування різних релігійних угруповань в Україні.

Характер і напрямки державно-партійної політики по відношенню до різноманітних релігійних конфесій, які діяли на Україні на початку 1920 -х рр. передають документи відділу ЦК КП(б)У з фонду Ради народних комісарів (Ф. 2). В матеріалах цього фонду збереглися документи, які багаті на інформацію щодо утворення й діяльності відділу агітаційної пропаганди.

Фонд Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) (Ф. 5) містить документи, які висвітлюють місце НКВС в системі органів республіки з релігійних питань, його компетенцію. У фонді Народного комісаріату юстиції (НКЮ) (Ф. 8), який є дуже близьким за змістом та матеріалами до фонду 5, містяться дані, на підставі яких можна стверджувати, що комісаріат юстиції співпрацював з каральними органами та притягував до відповідальності священнослужителів. У фонді Народного комісаріату освіти (НКО) (Ф. 166) значна кількість документів має безпосереднє відношення до проблеми дослідження. Окремо слід виділити фонд Української автокефальної православної церкви (Ф. 3984), матеріали якого відображають становище православної церкви в Україні в досліджуваній період. Зокрема, декрети, накази та розпорядження радянського уряду містять вказівки відокремлення церкви від держави.

Значний історичний матеріал з теми дослідження зосереджений у Центральному Державному Архіві Громадських Об'єднань. Фонд Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1) містить циркулярні і директивні листи ЦК КП(б)У щодо релігійної політики в державі. В ньому зберігаються матеріали, що свідчать про репресивні і неправові дії адміністративних органів республіки, їх опіку обновленською та автокефальною гілками православ'я в регіоні.

Важливим джерелом вивчення історії православної церкви в Україні став фонд Виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих (Ф. Р-1) Державного архіву м. Києва. Він містить заяви громадян, доповідні записки представників влади, накази радянських органів, які допомогли з'ясувати особливості церковної політики на території м. Києва та його околицях, дозволили простежити реакцію рядових віруючих на закриття в місті ряду церков упродовж 1920-х рр.

Безумовну цінність для дослідників становлять матеріали Державного архіву Російської Федерації. Насамперед, це матеріали і документи фонду Центральної Ради союзу воєнничих безбожників (Ф. Р-5407). Фонд багатий на списки, замітки та іншу юриспруденцію з роботи партійних громадських організацій та осередків союзу Безбожників.

Вивчення документів українських і російських архівів дозволило детально простежити аспекти церковної політики радянських органів влади щодо православної церкви, як соціально-економічної одиниці, виявити деякі особливості, характерні для даного періоду, і зробити необхідні висновки та узагальнення, з'ясувати найважливіші напрямки, форми і засоби державної антирелігійної політики в Україні.

Важливою складовою джерельної бази дисертації є опубліковані документи. Особливу увагу привертають тематичні збірки документів і матеріалів радянських органів влади. Це декрети, інструкції, циркуляри, розпорядження РНК та ВЦВК УСРР, НКВС СРСР і Української СРР, Наркоматів юстиції, землеробства, освіти й інших з питань націоналізації церковно-монастирського землеволодіння, власності, закриття культових споруд. Містяться вони у збірниках узаконень і розпоряджень урядів СРСР та УСРР¹⁵.

Протягом останнього часу з'явилися збірки документів, які характеризують історію взаємовідносин влади та церкви за весь період існування радянської держави¹⁶.

Окремою групою джерел є періодичні видання даного періоду. Релігійні періодичні видання, такі як “Церковные ведомости”, “Церковный вестник” діяли під загрозою закриття і були штучно обмежені за своєю тематикою. Провладні видання “Известия”, “Комсомольская правда”, “Безбожник” та ін. друкували матеріали, що в тій чи іншій мірі сприяли антирелігійній політиці держави.

Таким чином, джерельна база достатня для того, щоб розкрити тему достовірно і неупереджено. Одним із перспективних напрямків наукової розробки теми є аналіз політичного

---

¹⁵ *Отделение церкви от государства и школы от церкви. Сборник декретов, инструкций, циркуляров УССР и СССР с разъяснениями отделения культов при НКВД УССР.* – Харьков, 1926. – 128 с.

¹⁶ *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью.* – М., – 1995. – Книга 1.– 350 с.

курсу органів радянської влади щодо обновленської, автокефальної, тихонівської релігійних течій в українському православ'ї та інших релігійних течій України в 1920-х рр.

В другому розділі **“Політико-правові стосунки держави і церкви”** досліджено умови, за яких проводився цілеспрямований наступ на православну церкву.

У роки революції та громадянської війни українські уряди по різному підходили до вирішення релігійного питання. Зокрема, Центральна Рада зосереджувала свою увагу перш за все на вирішенні економічних, політичних та соціальних питань держави, обходячи церковні. При гетьмані П. Скоропадському православ'я було проголошено державною релігією, увага акцентувалася на неподільності старої церкви. Демократичні здобутки 1917 р., як-то проведення богослужінь українською мовою, відмінялися. Були відновлені звичаї, традиції та порядки часів царату.

Уряд Директорії, що прийшов на зміну Гетьманату, схвалив проголошену автономію православної церкви України. Другий Всеукраїнський Православний Собор оголосив про намір створити Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ). Однак, це відбулося лише в 1921 р. Автокефальну церкву очолив обраний в жовтні 1921 р. просвітерським шляхом В. Липківський. В 1922 р. від ортодоксального російського православ'я відокремилось обновленство, яке дуже швидко з'явилося і в Україні. Церковний розкол, що виник не без допомоги радянської влади, ставав все глибшим та незворотнім.

Радянською владою було прийнято цілу низку декретів і постанов, спрямованих на обмеження прав церкви. Найважливіший з них декрет від 23 січня 1918 р. про відокремлення церкви від держави, який був ратифікований Україною після встановлення більшовицької влади на її території. Всі банківські рахунки релігійних асоціацій були закриті, заборонялося викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних і приватних учбових закладах. Це послужило приводом до конфлікту між православною церквою та органами влади.

З метою ефективного проведення церковної політики радянський уряд поклав повноваження у вирішенні церковних справ одразу на декілька державних органів. Зокрема, V Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції здійснював загальне керівництво. Відділ розробляв проекти, видавав інструкції та циркуляри, які стосувалися релігійних об'єднань; на нього також покладался нагляд за втіленням декрету про відокремлення церкви від держави та закону про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями. Частину повноважень у сфері церковної політики на себе перебрали органи Ради народних комісарів, Наркомату внутрішніх справ та Державного політичного управління. Дані органи, видаючи ті чи інші розпорядження, досить часто дублювали один одного, а інколи навпаки приймали рішення, які повністю чи частково скасовували ухвали іншого органу. До 1922 р. антирелігійний рух не мав належного єдиного керівництва. Непорозуміння, що виникали, були припинені після

скасування в 1925 р. Ліквідвідділу Наркомату юстиції. Основні важелі церковної політики зосереджувалися в руках Державного політичного управління, яке контролювало церковні справи на загальносоюзному рівні.

Державні органи при проведенні атеїстичної політики ставили завдання поширити антирелігійну пропаганду серед населення України. Наступ на монастирі, сувора реєстрація релігійних спільнот та священнослужителів, заборона будь-якої діяльності поза церковними стінами, були добре продуманими заходами радянської влади, які мали на меті руйнацію церковних інституцій в державі. Однак, цих антирелігійних заходів виявилось замало, аби ліквідувати церкву і викоринити релігійні переконання із свідомості віруючих.

Отже, в роки становлення радянської влади було створено систему державних органів, на які було покладено певні повноваження в сфері церковної політики. Їх діяльність була чітко розмежована і регламентована, однак вони досить часто втручалися в сфери компетенції один одного, що породжувало непорозуміння і суперечки. Хоча церква була відокремлена від держави, органи влади опікувалися нею як державною організацією.

У **третьому розділі “Держава і майнове становище церкви.”** здійснена спроба розглянути соціально-економічні проблеми, які постали перед православною церквою в Україні в 1921-1928 рр. Зокрема, досліджено процес конфіскації церковних цінностей на боротьбу з голодом в Україні та Росії, яка підірвала економічне становище православної церкви в державі. Під час боротьби з голодом 1921-1922 рр. представники радянської влади вилучали церковні цінності. Конфісковані цінності досить часто використовувалися на проведення антирелігійної агітації і пропаганди, хоча декретом про конфіскацію церковних цінностей чітко регламентувалося витрачання коштовностей лише на потреби боротьби з голодом. Втілення декрету про конфіскацію церковних цінностей викликало хвилю протесту серед віруючих та кліру. Виступи віруючих, що захищали церковні святині, були досить швидко придушені. В державі відбулися показові процеси над священниками, в тому числі і над патріархом Тихоном. Священники переслідувались навіть за те, що вони займалися душепастирством чи носили релігійне вбрання. Це призвело до масового зречення сану. Такі агресивні методи боротьби досить часто викликали зворотну реакцію співчуття віруючих і підтримку ними зневаженого державою духовенства.

Тиск на православну церкву в Україні не обмежувався репресіями, антирелігійною пропагандою і агітаціями. Провладними органами було вжито всіх можливих заходів щодо знищення церкви, як суспільного інституту. Було прийнято цілу низку циркулярних розпоряджень, які забороняли утворення артілей на базі монастирських спільнот. У релігійних організацій вилучалися земельні угіддя, відбиралися релігійні приміщення на різні потреби. Майно релігійних установ розбиралося господарськими органами та військовими формуваннями.

Конфіскацію пояснювали недостатньою кількістю приміщень для державних організацій, а саме: шкіл, дитбудинків, лікарень. До самих священнослужителів, праця яких не вважалася суспільно корисною, застосовувався великий податковий тиск. При здійсненні богослужінь заборонялося вимагати пожертви на потреби культу.

Отже, в 1920-х рр. економічне становище православної церкви в Україні зазнало істотних змін. Все майно існуючих в державі церков було проголошено народним надбанням, проводилася майже тотальна конфіскація монастирських і церковних земель, храмів та будівель, що належали церкві. Освітні духовні заклади перейшли на баланс Наркомату освіти. Всі банківські рахунки релігійних асоціацій були закриті, священнослужителів обклали великими податками. Підрив економічної основи православ'я України був складовою частиною державної політики зменшення ролі релігії в житті суспільства.

У висновках визначені основні результати дослідження:

- У вітчизняній історіографії практично відсутні наукові праці, які б комплексно досліджували процес формування політичного курсу радянської влади щодо стану православної церкви в українському суспільстві, інституційне і законодавче оформлення цього політичного курсу та сукупність дій державних органів радянської влади по відношенню до православної церкви в період НЕПу. Дана проблема досліджувалася фрагментарно, в окремих напрямках і аспектах. Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, які дали змогу автору повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз проблеми.

Перспективним напрямком подальшого дослідження може стати вивчення особливостей функціонування православної церкви в Україні в 1920-х рр., різнопланова діяльність її духовенства по розбудові в радянській державі, а також аналіз політичного курсу органів радянської влади щодо різних релігійних течій українського православ'я.

- Для втілення в життя релігійної політики в роки становлення радянської влади були створені різного роду державні органи, діяльність яких була чітко розмежована і регламентована. Провідну роль серед них відігравав Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції, який здійснював керівництво роботою місцевих органів по відокремленню церкви від держави, розробляв і публікував в пресі інструкції і роз'яснення. Повноваження в здійсненні репресивних заходів щодо священнослужителів, які чинили опір діям органів радянської влади, були покладені на органи Державного політичного управління. Наркомат внутрішніх справ безпосередньо контролював і визначав процедуру функціонування та закриття різних релігійних установ, видавав дозволи на проведення релігійних з'їздів, церемоній та обрядів в позакультових приміщеннях.

Радянські органи влади опікувались церквою, як державною організацією, повністю регламентували її життя, не дивлячись на те, що церква була відокремлена від держави в 1918 р. Проте в різних регіонах України були розбіжності в темпах реалізації розпоряджень органів влади, які можна віднести на рахунок слабкого зв'язку між органами місцевої влади і вищими державними адміністративними ланками.

- Пріоритетне становище, яке займала православна церква протягом століть, було втрачене з встановленням радянської влади в Україні. Урядова політика радянської влади в Україні була обумовлена декількома чинниками: по-перше, в роки громадянської війни православна церква підтримувала контрреволюційні сили, її служителі брали участь у військових діях на боці Білої гвардії, отже, були ворожим до радянської влади елементом; по-друге, керівники радянської влади, будуючи комуністичну державу, заперечували функціонування церкви і релігії як таких, що несумісні з ідеологічними переконаннями та моральними принципами радянської людини; по-третє, до церкви та священнослужителів зверталися за допомогою і підтримкою скривджені і несправедливо покарані радянською владою. Виникали осередки незадоволених урядовою політикою. Радянська влада, в свою чергу, не могла допустити актів спротиву, тому застосовувала різні методи боротьби з церквою та кліриками. Прийняття відповідного антирелігійного законодавства було початком наступу на церкву. Спроби православних ієрархів України порозумітися з радянськими органами влади результатів не принесли. Всі церковні справи вирішувалися на урядовому рівні. Декрети, постанови, циркуляри, інструкції, що дублювали відповідні правові акти Росії, впроваджувалися в життя республіканськими Наркоматами внутрішніх справ, юстиції та освіти. Вони контролювали весь процес, звітували перед Москвою про проведені заходи в сфері церковної політики в Україні. З 1921 р. до літа 1924 р. відбувався цілеспрямований наступ на релігію взагалі і на церковні інституції зокрема. З другої половини 1924 р. змінилась тактика антирелігійної боротьби: замість кривавого терору, конфіскацій та позбавлення прав, почала впроваджуватися агітаційна пропаганда в містах і селах України. Даний процес фактично тривав до 1928 р., до початку згорання НЕПу відбулось суттєве адміністративно-правове обмеження кола діяльності як самої церкви, так і її релігійних громад.

- Основним завданням антирелігійної політики було послабити вплив православної церкви на широкі народні маси, поширити в суспільстві думку про експлуататорський характер церкви, дискредитувати церкву, як важливий соціальний інститут. Радянською владою в Україні було визначено одразу декілька напрямків антирелігійної діяльності. По-перше, знищення матеріальної бази церкви. На початку 1920-х рр. відбулось масове закриття церков, вилучення церковного майна та цінностей, що суттєво підірвало економічне становище церкви в українському суспільстві. По-друге, проведення розкольницької діяльності серед віруючих і

духовенства. Щоб послабити і без того хитке становище церкви, влада дозволила проникнути в Україну обновленській гілці православ'я, що відкололася від ортодоксальної тихонівської церкви в Росії. Відношення до автокефальної церкви, яку було створено в 1921 р., було лояльним. Влада підтримувала, а інколи і фінансувала обновленців, відбирала у тихонівців передавала автокефалістам церкви, спричиняючи ворожнечу між церквами. По-третє, переслідування і репресії священнослужителів. Переслідування і навіть репресії щодо церковнослужителів стали частішими, незважаючи на відхід від кривавих методів диктатури пролетаріату на початку 1920-х рр.

- Причин загострення конфлікту між владними структурами і православною церквою в Україні було декілька: по-перше, православна церква мала великий вплив на широкі народні маси, була ідеологічним суперником владі, якого слід було нейтралізувати; по-друге, влада була проти вимог повернути священнослужителям і православній церкві тих прав і пільг, якими вони користувалися за царату; по-третє, позбавлення православної церкви права юридичної особи, а священнослужителів багатьох громадянських прав було недемократичним і не знаходило підтримки в суспільстві; по-четверте, священнослужителі і віруючі чинили опір конфіскації майна та церковних цінностей, тим самим наражаючись на застосування сили збоку влади; по-п'яте, в Україні протягом 1920-х рр. було закрито близько 80 % наявних храмів і монастирів. Їх часто використовували на різні потреби держави, як-то: дитсадки, хати-читальні, їдальні, пологові будинки, лікарні, – чи просто зачиняли в зв'язку з непридатністю храму для здійснення богослужінь. Це не могло не викликати обурення і протесту серед віруючих і кліру; по-шосте, утвердження радянської влади в Україні призвело до встановлення такої моделі державно-церковних відносин, при якій законодавчо було закріплено принцип відокремлення церкви від держави, але на практиці відбулось активне втручання держави у справи церкви.

- Протягом 1920-х рр. в економічному становищі православної церкви в Україні відбулися значні зміни. Все майно існуючих в державі церков проголошувалося народним надбанням. Зареєстровані об'єднання віруючих в “двадцятки” і “п'ятдесятки” отримали право на оренду культових споруд і іншого церковного майна. Всі банківські рахунки релігійних асоціацій були закриті. Конфісковувалися монастирські і церковні землі, лісові угіддя, маєтки, будівлі, представництва та храми. Було націоналізовано, а подекуди і закрито заводи, які належали церквам. Майно релігійних установ розтягувалося різними господарськими організаціями та військовими формуваннями, освітні духовні заклади бралися на облік Наркоматом освіти. З 1924 р. відбулось пом'якшення політики. Так, на вимогу Наркомфіна були знижені ставки податків для духовенства і релігійних громад. Були повернуті несправедливо відібрані в 1919-1923 рр. храми, не допускалося збирати понад встановлені законодавством податки.

В 1928 р. повернулися до старих принципів антирелігійної політики. Було заборонено здійснювати будь-яку діяльність поза церковними стінами, не допускалася благодійницька діяльність, релігійні громади і клір знову обклали великими податками, священнослужителів поряд з іншими залучали до виконання суспільних повинностей. Православна церква в Україні в черговий раз була поставлена в скрутне економічне становище.

Основні положення і висновки дисертації

були викладені в публікаціях :

1. *Демидович Л.С.* Українська православна церква у 1917-1923 рр. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 45. – С. 18-22.

2. *Демидович Л.С.* Православна церква і соціалістична держава в 1917-1918 рр. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 47. – С. 64-68.

3. *Демидович Л.С.* Конфіскація церковних цінностей на боротьбу з голодом 1921-1922 рр. в радянській Росії // Пам'ять століть. – К., 2005. – Вип. 3-4. – С. 269-278.

4. *Демидович Л.С.* церковно-релігійне життя в Росії 1917-1918 роки. // Вісник: Збірник наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Випуск 2. – С. 8-10.

АНОТАЦІЯ

Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921-1928 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2005.

У дисертації вперше зроблено спробу на основі комплексного аналізу джерел та літератури об'єктивно проаналізувати політику радянської влади щодо православної церкви в Україні в 1921-1928 рр. З'ясовано ступінь дослідження проблеми в історичній науці. Розглянуто процес формування і діяльності різного роду державних органів влади, що займалися церковним питаннями, досліджені їх повноваження і компетенція, визначена роль в реалізації церковної

політики. Окреслені основні напрямки антирелігійної політики, що її проводили органи радянської влади.

Висвітлено державно-церковні відносини як складову частину політичної історії держави, проаналізована законодавча база радянського керівництва в царині релігії та церкви в Україні. Відстежено процес становлення стосунків, що склалися між православною церквою та державою з приходом більшовиків до влади, з'ясована їх специфіка в 1920-х рр. Визначені причини загострення конфлікту між владними структурами і церквою після вилучення церковних цінностей. Проаналізовані зміни в соціально-економічному становищі православної церкви в Україні.

Ключові слова: православна церква, державно-церковні відносини, радянські органи влади, церковна політика, конфлікт.

АННОТАЦИЯ

Демидович Л.С. Политика советской власти по отношению к православной церкви в Украине в период НЕПа (1921-1928 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Київ, 2005.

Диссертация посвящена комплексному анализу особенностей правительственной политики советской власти по отношению к православной церкви в Украине в период 1921-1928 гг.

Исследование написано на основе анализа разнообразных источников, научных монографий и материалов советской периодической печати тех годов. В диссертации раскрыты предпосылки и основные этапы политики советской власти по отношению к православной церкви в Украине. Сделан вывод о недостаточной степени исследования проблемы в исторической науке. В украинской историографии отсутствует комплексное исследование политики органов советской власти по отношению к православной церкви в этот период. Введение в историческую науку широкого круга источников, которые были недоступны в связи с их строгой секретностью, позволило утверждать о необходимости изменить существующий в научной литературе взгляд на церковно-государственные отношения в Украине в 1921-1928 гг.

Утверждение советской власти в Украине привело к восстановлению такой модели государственно-церковных отношений, при которых законодательно был закреплён принцип отделения церкви от государства, но на практике государство активно продолжало вмешиваться

в дела церкви. Воплощение в жизнь методов социалистической справедливости в советской Украине, стремление обезоружить духовного оппонента, очень скоро переросло в идеологический курс по его ликвидации как врага.

Антирелигиозная политика, которую приводили органы советской власти, проводилась в нескольких направлениях. Был взят курс на уничтожение экономической базы церкви, проведении раскольнической деятельности внутри православной церкви, а также аресты и преследования священников. Кроме того, в Украине на протяжении исследуемого периода было закрыто, а нередко уничтожено около 80 % православных храмов. Антирелигиозная политика советской власти в отношении православной церкви в Украине имела свои подъемы и спады. С 1921 по 1924 год чётко прослеживается целенаправленная атака на церковь и священнослужителей, со второй половины 1924 г. была изменена тактика антирелигиозной борьбы, когда на смену террору и лишению гражданских прав приходит антирелигиозная пропаганда, направленная непосредственно на широкие народные массы. Этот процесс продолжался до 1928 г., когда стали возвращаться к старым методам ведения борьбы с религией и церковью.

Государственно-церковные отношения 1920-х гг. отображены через ракурс антирелигиозных мер органов советской власти. В декретах, циркулярах и инструкциях органы советской власти ставили перед собой задание искоренить из сознания широких народных масс религиозные суждения методом запрещения религиозным общинам проведение регистрации актов гражданского состояния и смерти, запрета преподавания религиозных учений в школах и других учебных заведениях. В государстве все привилегии религиозных общин и православной церкви отменялись. Представителями руководящего состава советской власти на государственном уровне был выработан целый ряд антирелигиозных мер, направленных на уничтожение православной церкви в Украине.

Исследование проблемы политики советской власти по отношению к православной церкви в Украине даёт возможность опровергнуть тезис о том, что святые отцы были против помощи голодающим. Они только защищали церковные ценности от изъятия в фонд помощи голодающим. Изъятие было верно рассчитанным ходом. Православная церковь в Украине к середине 1922 г. лишилась всех своих сокровищ, которые большей степенью имели духовную, нежели материальную ценность.

Деятельность советских органов власти, которые имели определённые полномочия в сфере решения церковных вопросов, имела свои особенности. Ввиду того, что Украина большей своей частью аграрная страна, основная часть населения которой в 1920-е гг. проживала в сёлах, антирелигиозная пропаганда там проводилась с особой осторожностью, без спешки. Это привело к тому, что молодое подрастающее поколение имело ярко выраженные атеистические черты.

Ключевые слова: православная церковь, государственно-церковные отношения, советские органы власти, церковная политика, конфликт.

ANNOTATION

Demidovich L.S. Soviet regime authorities policy regarding Orthodox Church in Ukraine during the period of NEP (1921 – 1928). – Manuscript.

Thesis for scientific degree competition of the candidate of historical science on the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov pedagogical university. – Kyiv, 2005.

In course of subject thesis for the first time it was made an attempt to study impartially and profoundly the Soviet regime authorities' policy regarding Orthodox Church in Ukraine during the period of 1921-1928 on the basis of complex analysis of various sources and literature. It was ascertained the degree of the problem analysis in the historical science. There was examined the process of forming and functioning of various state government bodies, engaged in church issues, studied their powers and competence, established their role in implementation of the church policy. There were determined the main directions of antireligious policy, pursued by the soviet government bodies.

The relations state-church are illustrated as a constituent of the state political history, the legislative base of the soviet power is analyzed in the scope of church and religion in Ukraine. The formation process of relations between Orthodox Church and the State with coming of the Bolsheviks to power is traced, their specific character in the 1920 is elucidated. The reasons of the conflict escalation between power structures and the church after seizure of the church values are fixed. Changes in social and economical situation of the Orthodox Church in Ukraine are analyzed.

Key words: Orthodox Church, relations state-church, Soviet government bodies, church policy, conflict.